

Dražen MARŠIĆ
Arheološki muzej u Zadru
Trg opatice Čike 1
23000 Zadar

UDK: 904 : 726.8](497.5 Benkovac)“652”

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno:
Received:

14. rujna 2005.

ASERIJATSKE NADGROBNE ARE

Apstrakt

Unutar ukupnoga korpusa aserijatske kamene plastike nadgrobne su are – kao i drugdje u Dalmaciji – najslabije istražena forma rimske nadgrobne umjetnosti. U cilju sintetiziranja svih spoznaja o njima rad je strukturiran u tri dijela. Prvi je dio zamišljen kao katalog spomenika u kojemu se donose osnovni podatci o kontekstu nalaza, stanju usčuvanosti i dimenzijama, daje se deskripcija spomenika ili njihovih dijelova i upućuje na moguću rekonstrukciju. U drugome se dijelu are obrađuju sa strukturalno-tipološkog aspekta, pri čemu se pozornost pridaje svakoj od sastavnica tripartitne strukture. Posljednji se dio rada bavi dijelovima ara koji su u funkciji spolija još uvijek uzidani u kasnoantičke nadopune gradskim fortifikacijama.

Aserija je odavno prepoznata kao najvažnije kamenarsko-klesarsko središte u Ravnim kotarima i na širem sjevernodalmatinskom prostoru. Na njezinu se teritoriju brao kvalitetni kamen koji je bio temelj razvitka razgranate industrije luksuzne nadgrobne i druge kamene plastike. Uzevši u obzir ukupan korpus danas poznate aserijatske spomeničke baštine, može se ustvrditi da ona predstavlja jednu od najbolje istraženih pojava. Teško bi se mogli pronaći primjerci koji zaslužuju biti objavljeni, a to još nisu. To su zasluge kako starijih istraživača, tako i svih koji su uključeni u najnovija istraživanja središta aserijatske zajednice, Gradine kod crkve Sv. Duha.

Ipak je jedan tip spomenika u dosadašnjim istraživanjima i pisanim razmatranjima ostao zanemaren i nedovoljno proučen. Riječ je o nadgrobnim arama, žrtvenicima, ili – kako ih neki vole nazivati – nadgrobnim cipusima. To, međutim, nije nedostatak vezan samo uz Aseriju. Nadgrobne su are, općenito uzevši, najslabije istraženi oblik rimske nadgrobne plastike, čak i u razmjerima jedne Salone, Narone ili Jadera. Prema tome, u slučaju Aserije stvar nije niti bolja niti gora u odnosu na susjedna središta.

Aserijatske nadgrobne are čine malu grupu od svega 5 spomenika. Ona se brojnošću ni izdaleka ne može usporediti s grupama tzv. liburnskih cipusa ili stela. Međutim, njihovo istraživanje omogućuje određene spoznaje važne za upoznavanje kamenarsko-klesarske industrije u cjelini. Isto tako, njihovu je pojavu s velikom preciznošću moguće korelirati s pojavom drugih tipova nadgrobničkih spomenika, pa se u konačnici nameću i neke pretpostavke koje će se daljnjim istraživanjima potvrditi ili opovrgnuti.

1. Najstariji nalaz jedne aserijatske nadgrobne are vezan je uz istraživanja austrijskoga arheološkog instituta 1900. godine, zapadnije od tzv. Trajanovih vrata. Tada je između arhitektonskih elemenata samih vrata i brojnih nadgrobničkih spomenika koji su upotrijebljeni kao običan građevni materijal pri gradnji kasnoantičke nadopune gradskim zidinama, prepoznat i jedan oveći fragment kvadera nadgrobne are, visine 86 cm, širine 115 cm i debljine 30 cm /Sl. 1a-b/.¹ Prema H. Lieblu i W. Wilbergu postojala je velika vjerojatnost da tom komadu treba pridružiti još jedan, manji amorfnu fragment otkriven godine 1901. na groblju istočno od crkve Sv. Duha, visine 47 cm, širine 43 cm i debljine svega 7 cm.² Na takvu je pomisao autore ponukala identična visina slova i sadržaj manjega fragmenta, koji se idealno nastavljao na natpis s fragmentiranoga kvadera. Iako se nisu dali sljubiti po crti loma, Liebl i Wilberg su ih fiktivno spojili i na taj način rekonstruirali veći dio teksta prvih triju redaka, iz kojih se moglo zaključiti kako je aru podigao *L. Iulius Proculus*, sebi, Sekstu Juliju Etoru i ženi od čijeg je imena preostao jedino nomen *Barbia*.³

Takvo su rješenje autori suplementa CIL-a, čini se, odbacili. Naime, u CIL-u su komadi doneseni neovisno jedan o drugome; fragment kvadera are pod brojem CIL 3, 15032, a manji označen brojem 15031a. Na oba mjesta nije niti spomenuta mogućnost povezivanja.

Tragajući za njima u Arheološkom muzeju u Zadru, uspio sam pronaći samo manji, označen inventarnim brojem antičke zbirke br. 305 /Sl. 2/. Veliki fragment kvadera po svoj

¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 83-84, br. 30, sl. 60-61.

² H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 83.

³ Tako rekonstruirani natpis bio bi sljedećeg sadržaja: *L(ucius) Iulius [L(uci)? f(i)lius] Cl[au]dia Pr[o]/culus sibi [et Se]x(to) Iulio / Aetori et B[ar]bi[ae] ...].* Za novi prijedlog rekonstrukcije natpisa usp. bilj. 7.

Sl. 1a. Fragment kvadera nadgrobne are; lijeva bočna strana (prema H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

Fig. 1a. Fragment of the quadra of the funerary ara; left lateral side (according to H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

logije. Tako npr. slovo L ima horizontalnu hastu s identičnim, gore izvijenim serifom. Identična je i izvedba trokutastih interpunkcija. Na kraju, nije nevažno naglasiti kako je na početku amorfno fragmenta moguće pročitati jedno slovo više negoli je to prikazano u CIL-u: to je kraj slova L, iza kojeg slijedi A, pa trokutasti znak interpunkcije.

je prilici propao ili mu se zameo trag. Sretna je okolnost što je on – za razliku od manjega fragmenta – publiciran na dvije solidne fotografije, pa je o cijelom problemu ipak moguće promišljati i iznijeti određene spoznaje.⁴

Prvo što se može uočiti na amorfnom fragmentu, jest da njegova debljina nije izvorna.⁵ Ona je na nekim mjestima veća, na drugima manja, ali nigdje nema tragova za poleđinu rimskog spomenika karakteristična abociranjima. Poleđina nije ni grubo zaravnjena ni zaglađena, već je njezin izgled posljedica naknadnog priklesavanja. Što se tiče izvedbe natpisa, ona je ne samo identična izvedbi natpisa na fragmentu kvadera u smislu dimenzija – na oba je komada, naime, prvi redak visine 13 cm, drugi 11 cm, a identičan je i razmak između redaka – nego su i pojedina slova identične morfo-

Sl. 1b. Fragment kvadera nadgrobne are; prednja strana (prema H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

Fig. 1b. Fragment of the quadra of the funerary ara; front side (according to H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

⁴ Usp. bilj. 1.

⁵ Kod svih navedenih spomenika prva se dimenzija odnosi na visinu, druga na širinu ili duljinu prednje strane, dok je treća označena kao debljina, iako bi načinu na koji su spomenici bili postavljeni, možda bolje odgovarao izraz dubina.

Sl. 2. Amorfn fragment otkriven kod crkve Sv. Duha
 Fig. 2. Amorphous fragment discovered near the
 Church of Holy Spirit

Nema nikakve sumnje da sa sadržajne strane manji fragment uistinu predstavlja idealnu nadopunu natpisa s fragmentiranog kvadera. Čak i kada tu mogućnost ne bismo imali, valjalo bi pretpostaviti da je u nastavku prvoga retka sigurno stajala filijacija, nju vjerojatno slijedio navod tribusa, a kraj retka ispunjao početak kognomena. Vlasnik jednoga takvog spomenika sigurno je morao biti rimski građanin, a njegovo je ime moralo stajati u punoj troimenoj onomastičkoj formuli. I tada bi dativu *Aetori* trebalo tražiti nomen, a iza njega još jedno ime.⁶ Mogu li onda sve navedene podudarnosti biti slučajne? Držim da ne mogu i da Lieblovu i Wilbergovu tezu o zajedničkoj pripadnosti treba prihvatiti bez zadržke. Međutim, isto je tako sigurno da predložena restitucija natpisa nije održiva i

da je treba mijenjati; filijacija gotovo sigurno glasi *Sex(ti) f(i)lius*, a ime žene u trećem redu ni u kojem slučaju nije moguće odgonetnuti /Sl. 3/.⁷

Raskošnoj izvedbi velikoga fragmenta kvadera are pridonose široke obrubne vrpce koje su obrubljivale tri, ako ne i sve četiri njegove strane. Na prednjoj je strani bordura bila loše sačuvana, ali se zato dobro očuvala na lijevoj bočnoj strani. Izrada te strane pokazuje da je i natpis najprije bio uokviren profilom u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*), a tek onda spomenutom vrpcom obrubljenom dvjema užim trakama. Unutrašnjost tako formirane bordure bila je ispunjena vegetabilnom dekoracijom: gustim prepletom akantovih stabljika, djelomice obavijenih listićima, čije vitice tvore gusto nanizane petlje (od kojih neke slične medaljonima) s listovima u sredini. Stabljike su se na prednjoj strani kvadera najvjerojatnije izvijale iz palmete u

⁶ Restitucija natpisa koju se predlaže uz CIL 3, 15032 u najmanju je ruku bez osnove: *L. Iulius [Pro]/culus sibi [et] / Aetori et B[...]*.

⁷ Ako se krene od činjenice da je L. Julije spomenik podigao sebi i još dvjema osobama, od kojih je jednoj (muškarcu) osobno ime sigurno *Aetor* (a već on nosi tipičan rimski *cognomen*!), tada u njima zacijelo treba prepoznati roditelje. Kako je očevo *praenomen*, čini se, glasio *Sextus*, to je ime, a ne *Lucius*, moralo stajati u filijaciji vlasnika spomenika; samo na taj način ostaje dovoljno prostora za restituciju veznika *et* u drugom retku natpisa. Što se tiče ženskoga imena – imena majke – u trećem retku, njega ni na koji način nije moguće odgonetnuti. Prvo slovo nomena jednako može biti B, P ili čak M (što autopsijom nije moguće provjeriti!), dok slovo sačuvano na amorfnom fragmentu (B?) po svoj prilici pripada osobnom imenu.

Sl. 3. Prijedlog djelomične rekonstrukcije epitafa Lucija Julija Prokula

Fig. 3. Suggestion of the fragmentary reconstruction of the epitaph of Lucius Iulius Proculus

središtu donje obrubne vrpce, a završavale u istovjetnoj ili sličnoj palmeti u središtu gornje obrubne vrpce; druga je mogućnost da su se izvijale iz posuda u donjim uglovima kvadera. Na bočnim su se stranama stabljike također mogle izvijati iz palmete, ali i lista, korijena ili posude. Unutar profilacijom obrubljenih polja mogli su se nalaziti i nekakvi prikazi, ponajprije figure krilatih erota.

Sačuvani dijelovi kvadera are predstavljaju tek nešto malo više od jedne četvrtine nekadašnjeg monolita. No usprkos tome njegovi se izvorni gabariti mogu s velikom sigurnošću rekonstruirati, upravo na temelju pretpostavljenog sadržaja natpisa i karaktera dekoracije. Pukim zbrajanjem dimenzija dvaju fragmenata dolazi se do izračuna da su sačuvani dijelovi kvadera bili ukupne visine 86 cm, širine 158 cm i maksimalne debljine 30 cm. Tim mjerama treba pribrojiti i komad kamena koji nije pronađen, širine pet slova u prvome i drugom retku, kao i širinu obrubne vrpce ispunjene biljnim prepletom. Ukupno zbrojivši, širina kvadera are morala je iznositi između 220 i 230 cm. To znači da je bila riječ o iznimno monumentalnom nadgrobnom spomeniku, o čemu, uostalom, svjedoči i činjenica da je visina slova u prvom retku 13, a u ostala dva 11 cm. Kolika je onda po prilici bila ukupna visina i debljina kamenog bloka? Do tih se podataka može doći jedino uzimajući u vid usporedive ili djelomice usporedive primjerke nadgrobni ara s vrpcama akantovih vitica, a njih je na sreću više nego dovoljno.

Prva usporedba koja se nameće sama po sebi, jest ona s čuvenom salonitanskom arom Pomponije Vere. I sama razbijena u 14 fragmenata, nekoć uzidanih između tzv. Porta Occidentalis i male kule srušene 1880. godine, ta je ara danas rekonstruirana i

postavljena u dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu.⁸ Natpis joj je izveden slovima visine od 20 do 6 cm, a s njima su u suglasju natprosječni gabariti spomenika: visina od 275 cm, širina 280 cm i debljina 200 cm. Poprečno izduženi kvader are sam je visine 146 cm, širine 228 cm i debljine 144 cm. Širina kvadera ove are tek je za nekoliko centimetara veća od pretpostavljene širine kvadera are L. Julija Prokula.

I druga se usporedba može povući s arom koja je danas rekonstruirana u dvorištu Arheološkog muzeja u Splitu – arom Lucija Granija Proklina.⁹ Sastavljena od tri dijela, ta ara ima slova visine od 5,3 do 3 cm, a dimenzije su joj sljedeće: visina kvadera je 122 cm, širina 91 cm, a debljina 76 cm; krunište je visoko 39 cm, široko od 88 u donjem do 140 cm u gornjem dijelu, te debljine od 81 do 134 cm. Proklinova ara iskazuje nekakav prosječni modul u kojem su izrađivane salonitanske are 2. st., a širina kvadera ipak je upola manja od našega primjerka. Rame uz rame s njom ide i kubus are Kvinta Etuvija Kapriola, također iz Salone, koji je istovjetne visine, 2 cm manje debljine i tek nešto izraženije širine od 111 cm.¹⁰

Ako pretpostavljene gabarite kvadera Prokulove are usporedimo s gabaritima navedenih primjeraka, moramo primijetiti da je on bio približno iste širine kao i kvader are Pomponije Vere, dvostruko širi od kubusa are K. Etuvija Kapriola, odnosno gotovo tri puta širi od istoga dijela are L. Granija Proklina. Što se tiče visine kvadera, ona je kod dvaju od navedenih primjera nešto veća od širine, a jedino je kod are Pomponije Vere značajno manja. Kvaderu Prokulove are po visini nedostaju najmanje dva retka teksta, uokvirujući S profil i obrubna vrpca s vegetabilnom dekoracijom. Čak i ako su redci bili manje visine, ukupna bi visina kvadera rasla do najmanje 130 cm. U slučaju većeg broja redaka teksta i praznine u donjem dijelu natpisnog polja mogla se penjati i do oko 150 cm.

Salonitanski primjerci nisu slučajno ili iz samo jednog razloga odabrani za usporedbu s arom L. Julija Prokula. Jedan je od razloga i taj što dva od navedena tri primjera – are Pomponije Vere i L. Granija Proklina – pokazuju kako je moralo izgledati krunište povrh kvadera. Ono se s kvaderom zacijelo spajalo željeznim klinom i teško da je moglo biti izrađeno od jednog komada kamena. Krunište se uobičajeno moralo širiti od donjega prema gornjem kraju. Izrada i dekoracija profila morala je pratiti bogatu izradu središnjega kvadera. To znači da su krunište raščlanjivali neki od profila iz prave arhitekture ispunjeni jonskom ili lezbičkom kimom: profil u obliku

⁸ Ara se datira u Trajanovo doba: F. BULIĆ, 1903, 3 i d., tab. I i III; N. CAMBI, 2002, 128, sl. 47. Sličnost s arom Pomponije Vere i akvilejskim arama istoga tipa uočili su već H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 84.

⁹ Ara se datira u Hadrijanovo doba: N. CAMBI – Ž. RAPANIĆ, 1979, 93 i d., sl. 1-3, tab. III-VI; N. CAMBI, 1986, 99 i d., sl. 21-23; N. CAMBI, 2002, 129, sl. 51.

¹⁰ Ara je iz razdoblja Flavijevaca: N. CAMBI, 1986, 88 i d., sl. 11-13; N. CAMBI, 2002, 126, sl. 34.

slova S (*cyma recta*), u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*), poluobli profil (*torus*), trake s dentikulima, itd. Krunište je moralo završavati četvrtastim ravnim istakom i vjerojatno pulvinima u jednoj od mogućih izvedenica. Ne treba, međutim, isključiti ni pojavu nekih drugih elemenata, kao što je npr. piramidalni završetak kakav imaju akvilejske are.¹¹ U svakom slučaju, ukupna je visina spomenika bila upravo imponantnih razmjera. Imajući u vidu visoku stepeničastu bazu, koja se kod ovakve vrste spomenika ponekad javlja i u izvedbi većoj od kvadera, smjelo bi se ustvrditi da je to bio najmonumentalniji ikad napravljeni nadgrobni spomenik u radionicama Aserije.¹²

2. U istim okolnostima godine 1900. otkriven je i drugi primjerak aserijatske nadgrobne are, opet njezin ovaj put dobro očuvani središnji kvader, koji su Liebl i Wilberg krstili cipusom /Sl. 4/.¹³ I on je otkriven u funkciji običnoga građevnog materijala. Za razliku od prethodnog, na ovom je kvaderu natpis u cijelosti očuvan i na najbolji način pokazuje kako je morao biti strukturiran natpis na kvaderu Prokulove are.¹⁴ Aru je šesnaestogodišnjemu Gaju Opiju Klementu Rusticelu podigla majka *Baebia Oppia*. Natpis je inače uokviren S profilom,

Sl. 4. Središnji kvader nadgrobne are Gaja Opija Klementa Rusticela (prema H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

Fig. 4. Central quadra of the funerary ara of Gaius Oppius Clementus Rusticellus (according to H. Liebl – W. Wilberg, 1908.)

¹¹ D. DEXHEIMER, 1998, 9. Klasičan je primjer ara Kvinta Etuvija Kapreola: ISTA, 89 i d., 202, kat. 39.

¹² Za primjer, ukupna je visina are Kvinta Etuvija Kapreola 18 stopa ili nešto više od 5,5 m. Usp. D. DEXHEIMER, 1998, 89 i d. i F. BULIĆ, 1903, tab. V.

¹³ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 64 i d., br. 2, sl. 42.

¹⁴ Natpis CIL 3, 15036a glasi: *C(aio) Oppio / C(ai) f(ilio) Cla(udia) / Clementi / Rusticell[o] / an(norum) XVI Baebi[a] / T(iti) f(ilia) Oppia mat[er] / f(ilio) p(osuit)*. U CIL-u je spomenik označen kao *stela calcaria*.

izvan kojeg su ostale široke neukrašene ravne trake. Visina monolita je 81 cm, širina 58 cm, a debljina 54 cm.

Jedina nepoznanica koja se veže uz ovaj spomenik, jest izgled njegova kruništa i, naravno, baze. Dragocjene informacije o tom pitanju pruža ara Gaja Ticija Priscina, koja će kao treća biti analizirana u ovom radu. Ona pokazuje da je krunište moralo biti koncipirano od nekoliko superponiranih profila koji su zapravo imitirali stvarne profile u arhitekturi, ali bez pripadajuće dekoracije. Na taj je način krunište i u strukturalnom i u vizualnom dijelu bilo uklopljeno u cjelinu spomenika. Krunište se, naravno, širilo od donjega prema gornjemu dijelu i bilo srazmjerno kvaderu. Nema sumnje da je baza morala biti slično koncipirana ili možda nešto jednostavnije izrade.

Svi ostali primjerci nadgrobnih ara (br. 3-5) ili njima pripadajućih dijelova otkriveni su tijekom sustavnih iskapanja koja su u Aseriji vršena nakon Domovinskog rata, u suradnji Arheološkog muzeja u Zadru i Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru (danas Sveučilišta u Zadru).

3. Godine 1999. unutar kasnoantičkoga zida na potezu od prizidane kasnoantičke kule prema jugozapadnim vratima Aserije, gotovo ispred samih vrata, otkrivena je kao običan građevni materijal nadgrobna ara edila i duovira Gaja Ticija Priscina, krunište i baza jedno preko drugoga, a kvader samo koji metar južnije /Sl. 5-7/.¹⁵

Kao i prethodna dva primjerka i Priscinova je ara kompozitnog karaktera, tj. tripartitne strukture. Donji dio čini manji postament/baza, središnji i najvažniji okomito izduženi kvader s natpisom, a gornji stoji u funkciji kruništa kakvo su imali i pravi hramski žrtvenici. Središnji kvader visine 108, širine 70 i debljine 61 cm obrubljen je na prednjoj i bočnim stranicama karakterističnim profilom u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*). Tako omeđeno polje na prednoj strani nosi natpis, dok na bočnim stranama nema ukrasa /Sl. 5/.¹⁶ Izrada i dekoracija donjega i gornjega dijela žrtvenika prate izradu središnjega dijela. To znači da su i oni koncipirani isključivo od niza profila. Baza započinje širom četvrtastom plintom, a završava zakošenim gornjim dijelom /Sl. 6/. Krunište je raščlanjeno u dva dijela. Donji je dio izrađen s nekoliko superponiranih profila. Najdonji je profil *cyma reversa*, nju nadvisuje udubljeni profil, njega manja traka, a na vrhu stoji visoka *cyma recta* s ravnom trakom. Gornji je dio kruništa približno četvrtaste osnove i na njegovim su krajevima izrađeni pulvini spleteni od nasuprotno postavljenih lovorovih listova. Središte svakoga pulvina povezano je listolikom vrpcom (*balteus*). U malim kružnim poljima krajeva pulvina izrađene su četverolatične rozete.

¹⁵ I. FADIĆ, 2001, 157 i d., sl. 2-4; I. FADIĆ, 2003, 54 i d., sl. 47.

¹⁶ Natpis glasi: *D(is) M(anibus). / C(aio) T(itio) Priscino / aed(ili) duovir(o) a/nnorum / XXXIII m(ensium) VII d(ierum) / VIII Letilia Fr/ucta mater f/ilio pientis/simo fecit.*

Između pulvina je povišeno polje četvrtaste osnove, na kojemu je morao stajati završni element spomenika, najvjerojatnije borov češer. Širina je kruništa 102 cm, debljina 88 cm, a visina 40 cm /Sl. 7/. Zbrojivši dimenzije svih triju dijelova, ukupna je visina are 182 cm, maksimalna joj je širina 102 cm, a debljina 89 cm.

4. Sljedeći je primjerak nadgrobne are – ili onoga što je od nje ostalo – otkriven 2000. godine u nasipu između staroga gradskog zida od bunjastih blokova i mlađega kasnoantičkoga predzida, na potezu od prizidane kasnoantičke kule do stare (prve) kule južnije od Trajanovih vrata /Sl. 8a-c/. I

on je otkriven u sekundarnoj funkciji, upotrijebljen kao dio pokrova kasnoantičkoga zidanog groba br. 13, na način da je lice spomenika s natpisom bilo okrenuto prema unutrašnjosti groba.¹⁷

Rijetka je okolnost da je jedna monumentalna nadgrobna ara upotrijebljena kao poklopnica groba, jer to iziskuje pomno razbijanje spomenika i priklesavanje u tanju kamenu ploču, što nije lako postići.¹⁸ Da je u ovom slučaju uistinu riječ o ostacima nadgrobne are, a ne tabule ili neke druge vrste nadgrobnog spomenika, jasno je po načinu izrade bočnih stranica, na kojima su vidljivi ostatci profiliranih okvira izrađenih u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*). Takva se izrada može povezati jedino s nadgrobnom arom, i to njezinim središnjim kvaderom ili kubusom. Prednja je

Sl. 5. Središnji kvader nadgrobne are Gaja Ticija Priscina

Fig. 5. Central quadra of the funerary ara of Gaius Titius Priscinus

¹⁷ M. GLAVIČIĆ, 2003, 73 i d., sl. 2 (grob) i sl. 3 (spomenik).

¹⁸ Mnogo su se češće are u svojim izvornim dijelovima ili razbijene u veće komade upotrebljavale kao građevni materijal kasne antike. O tome usp. bilj. 37.

Sl. 6. Baza are Gaja Ticija Priscina
Fig. 6. Base of the ara of Gaius Titius Priscinus

Sl. 7. Krunište are Gaja Ticija Priscina
Fig. 7. Crown of the ara of Gaius Titius Priscinus

vremenskom rasponu, vjerojatno i u istoj radionici, ne bi trebalo biti nikakve zapreke da njegovu debljinu od 61 cm, ili okvirno 60-ak centimetara, jednostavno projiciramo i na aru T. Pletorija Postumina.²⁰

stranica kvadera are na sreću dobro sačuvana, tako da natpis nije pretrpio većih oštećenja.¹⁹ Iz njega čitamo da je aru dala izraditi Julija Severina, svome i Titovu sinu Titu Pletoriju Postuminu.

Od triju dimenzija kvadera are poznata nam je samo jedna – širina. Ona iznosi 73 cm, plus-minus pokoji centimetar. Sačuvana visina kvadera je oko 100 cm. U pokušaju izračunavanja izvorne visine, toj mjeri treba pridodati visinu izgubljenog dijela S profila i ravne okvirne trake iznad njega. Na taj način dolazimo do izračuna da je izvorna visina morala iznositi oko 110 cm. Zanimljivo je da su dimenzije od 110 x 73 cm gotovo pa mjere kvadera are G. Ticija Priscina; njemu je visina 108 cm, a širina 70 cm. Kako su dva spomenika nastala u uskom

¹⁹ Natpis glasi: *D(is) M(anibus). / T(ito) Plaeto/rio T(iti) f(ilio) Postu/mino Iuli/a Severina / fil(io)*. Filijacija je inače umetnuta manjim slovima između drugoga i trećega retka.

²⁰ Pojava identičnih mjera sastavnih dijelova različitih nadgrobnih ara već je poznata sa salonitanskih primjeraka i sigurno se treba vezati uz radioničko postanje. O tome će zasigurno još biti riječi.

Sl. 8a-b. Fragment kvadera nadgrobne are Tita Pletorija Postumina; a. lijeva bočna strana, b. lice spomenika
 Fig. 8a-b. Fragment of the quadra of the funerary ara of Titus Plaetorius Postuminus; a) left lateral side b) frontal side of the monument

Time je anticipirano i pitanje izvornog izgleda baze i kruništa Postuminove are. Ako je središnji dio are od dekoracije imao jedino profilirana polja (moguće i s nekim prikazima unutar njih), tada je sigurno da ni baza ni krunište nisu mogli uključivati trake s vegetabilnom ornamentikom, dentikulima ili kimationom, kao npr. na prvoj ari iz ovoga rada. Dekoracija tih dijelova are morala je biti svedena na profile tipa *cyma recta* i *cyma reversa* te ravne ili zaobljene trake. To, drugim riječima, znači da su baza i krunište morali biti slični identičnim dijelovima Priscinove are ili npr. are Gaja Julija Mare danas postavljene u solinskom Tuskulumu, ili barem djelomice usporedivi s njima.²¹ Što se tiče završnog dijela kruništa are, što je također vrlo važan element strukturalno utemeljene tipologizacije, o njegovu izgledu moguće je samo nagađati. Držim da je ponajprije mogla biti riječ o pulvinima, ali se ne mogu isključiti ni druge mogućnosti.

²¹ Osim natpisa, ara Gaja Julija Mare nije objavljena.

5. Posljednji, peti primjerak nadgrobne are iz aserijatskih radionica otkriven je 2001. godine tijekom uklanjanja kamene gomile na položaju Dolac u Lepurima, na prostoru jednoga od sigurno potvrđenih naselja ruralnog tipa (*pagi*) u neposrednoj blizini općinskoga sjedišta /Sl. 9/.²² Monolitne je izrade, visine 70 cm, širine 34 cm i debljine 36 cm, ali je unutarnja podjela identična prethodnim kompozitnim primjercima. Nedostaje joj manji dio baze i desni rub u cijeloj visini.

Jedina je dekoracija središnjeg dijela are natpis. On u gornjem dijelu završava pojednostavnjenim profilom u obliku obrnutoga slova S (*cyma reversa*), a u donjem istim, obrnuto postavljenim profilom. Ti profili, međutim, strukturalno već pripadaju bazi, odnosno kruništu. To se najbolje vidi usporedbom s arom G. Ticija Priscina, kojoj donji dio kruništa započinje upravo takvim profilom. Bazi, odnosno postamentu are strukturalno još pripadaju otučena visoka ravna traka (plinta) i djelomice sačuvani poluoblji profil (*torus*), a kruništu isti takav profil i karakteristični zabat s akroterijima i rozetom u sredini. Zabati s akroterijima i opisani profili izrađeni su i na bočnim stranicama are. Na gornjoj je stranici kruništa izrađeno kružno udubljenje (*focus*) za izlivanje žrtve ljevanice /Sl. 10/. Iz natpisa se čita da je aru za života sebi podigla Rubrija Restuta.²³

*

Svih pet danas poznatih aserijatskih nadgrobni ara u smislu unutarnje podjele koncipirano je od baze (podnožja), središnjega kvadera s natpisom (tijela ili trupa) i kruništa. Kod ara L. Julija Prokula, G. Opija Klementa, G. Ticija Priscina i T. Pletorija Postumina ti su dijelovi zasebno izrađeni, pa ih možemo okarakterizirati arama kompozitnog karaktera

Sl. 8c. Fragment kvadera nadgrobne are Tita Pletorija Postumina; desna bočna strana

Fig. 8c. Fragment of the quadra of the funerary ara of Titus Plaetorius Postuminus; right lateral side

²² I. FADIĆ, 2004, 85 i d., br. 4, sl. 17-18. Lepuri kao *pagus* Aserije: V. DELONGA, 1997, 55 i d.; Ž. MILETIĆ, 2003, 412, sl. 11.

²³ Natpis glasi: *D(is) M(anibus). / Rubria R(estuta) s(ibi) / viva fecit.*

ili tripartitne strukture. Monolitne je izrade samo ara Rubrije Restute. Prve su četiri stajale na nekropoli Aserije, a posljednja na nekropoli u Lepurima.

Pripadajuća baza otkrivena je jedino ari G. Ticija Priscina. Ona je jednostavne izrade, raščlanjena visokom ravnom trakom (plintom) na dnu i nešto nižim zakošenim gornjim dijelom.

Kod većine ara središnji je dio tijela s natpisom izrađen u obliku okomito izduženog kvadera kojemu su debljina i širina manje-više istovjetni, dok je ari L. Julija Prokula taj dio morao imati oblik poprečno izduženog kvadera. Prema izradi središnjega tijela aserijatske se are mogu podijeliti u tri glavna tipa.

Prvi je tip u stručnoj literaturi definiran nazivom «are/oltari s prednjom stranom uokvirenom viticama» (*Altäre mit rankengerahmter Vorderseite*) ili «viticama uokvirene are/oltari» (*Rankengerahmte Altäre*), a predstavljen je fragmentarnom arom L. Julija Prokula.²⁴ U različitim krajevima

Carstva tip se manifestira u različitim izvedbenim varijantama. Zajednička im je prisutnost vrpce s viticama, koje imaju funkciju uokvirujućeg friza pravokutnoga natpisnog polja s glavnim sadržajem spomenika – natpisom. Nekada su vrpce raščlanjene i bočne, a ne samo prednja strana spomenika, a nisu nepoznati ni primjeri gdje je raščlanjena i stražnja strana. U priobalju rimske provincije Dalmacije skoro sve are ovoga tipa imaju viticama raščlanjene i bočne strane. Takve su izrade npr. are Pomponije Vere i Kvinta

Sl. 9. Nadgrobna ara Rubrije Restute
Fig. 9. Funerary ara of Rubria Restuta

²⁴ Izraz upotrebljavaju D. BOSCHUNG, 1987, 32 i d. i D. DEXHEIMER, 1998, 12 i d.

Sl. 10. Krunište are Rubrije Restute
Fig. 10.. Crown of the ara of Rubria Restuta

Etuvija Kapriola iz Salone,²⁵ Severova ara iz Narone,²⁶ ara obitelji Flavius iz Stoca²⁷ i mnogi drugi primjeri. Viticama uokvirenu stražnju stranu zasad ima samo ara (kvader) Julije Kvijete iz Zadra.²⁸ Za aru L. Julija Prokula moguće je ustvrditi samo toliko da su bočne strane sigurno bile obrubljene vegetabilnim ukrasom kao i prednja. Što je bilo sa stražnjom stranom, ostaje otvoreno pitanje.

Karakter dekoracije s akantovim viticama, izostanak konsekrativne formule *Dis Manibus*, kao i imenovanje pokojnika s filijacijom i kognomenom, elementi su koji izradu are bez dvojbe stavljaju u kasnoflavijevsko ili najkasnije Trajanovo doba.²⁹ To pak znači da je ara L. Julija Prokula najstariji aserijatski primjerak ove forme nadgrobnog spomenika.

Drugi je tip pojmovno određen kao «profilacijom uokvireni tip are» (*profilgerahmter Altartyp*) ili «profilacijom raščlanjene/profilirane are» (*profilgerahmte Altäre, Altäre mit profilgerahmtem Schaft*), a njegove karakteristike iskazuju čak tri are aserijatske are: G. Opija Klementa Rusticela, G. Ticija Priscina i T. Pletorija Postumina.³⁰ Kao i prethodni tip, i ove are svojim oblikom imitiraju hramske are, a prednja im je strana s natpisom uokvirena karakterističnim S profilom. Are G. Ticija

²⁵ Usp. bilj. 8 i 10.

²⁶ N. CAMBI, 1980, 136, sl. 14a-b na str. 140.

²⁷ D. SERGEJEVSKI, 1948, 167 i d., br. 1, sl. 1-2; N. CAMBI, 1988, 49, sl. III,2.

²⁸ N. CAMBI, 2002a, 157, sl. 240 na str. 156.

²⁹ Usp. G. ALFÖLDY, 1969, 27 i d. (imenski obrasci i natpisne formule kao kriteriji datiranja).

³⁰ Izraz prvi upotrebljava H. GABELMANN, 1972, 69. Razrada: H. GABELMANN, 1977, 205 i d., 212 i d. Izraz prihvaćaju D. DEXHEIMER, 1998, 10 i d. i I. SPILIOPOULOU-DONDERER, 2002, 9 i d., tip II i III. Posljednja autorica pravi razliku između ara koje su profilirane i na prednjoj i na bočnim stranama (tip II), od onih kod kojih je to učinjeno ili na prednjoj ili na bočnim stranama (tip III). U Boschungovoj studiji nadgrobni ara grada Rima tip nosi naziv «glavni ili temeljni oblik ara/oltara» (*Altäre der Grundform*): D. BOSCHUNG, 1987, 14 i d. Pri tome autor ne ističe i pojmovno razliku između ara profilirana tijela i onih ravna tijela, što je iz perspektive strukturalne tipologije problematičan pristup. Usp. bilj. 34.

Priscina i T. Pletorija Postumina pripadaju varijanti sa sve tri profilirane stranice kvadrata. Te su are prisutne u svakom kutku Carstva, a obično čine više od polovice ukupne produkcije. U priobalju je Dalmacije najveći broj takvih spomenika otkriven na tlu Salone, odakle potječu i najraniji primjeri, a masovno su se izrađivali u svim važnijim obalnim centrima (Pola, Iader, Narona, Aequum), kasnije dakako i u unutrašnjosti.³¹ Za aru G. Opija Klementa nemamo spoznaje o načinu izrade bočnih strana. Liebl i Wilberg su je publicirali samo s prednje strane, a u međuvremenu joj se zameo svaki trag.³² Valja pretpostaviti da su njezine bočne strane bile raščlanjene na identičan način.

Ara G. Opija Klementa Rusticela svakako je najranija u grupi. Natpis ne sadrži formulu *Dis Manibus*, a imenovanje je izvršeno karakterističnom ranocarском formulom *tria nomina* s navodom tribusa. Kapitala je pak slične izvedbe kao i na Prokulovoj ari. To osobito vrijedi za slovo L, koje je potpuno iste morfologije. Držim da su to dovoljni reperi da ju se datira u posljednju četvrtinu 1. st. ili sam početak 2. st. Druge dvije are nešto su malo mlađe, iz prve ili najkasnije druge četvrtine 2. st. Obje sadrže posvetu Manima, ali su imena pokojnika iskazana istim imenskim formulama, u dativnim oblicima. Na ari T. Pletorija Postumina čak je umetnuta, očito naknadno, filijacija *T (iti) f (ilius)*. To bi mogao biti jedini trag da je ta ara neznatno starija od Priscinove.³³

Ara Rubrije Restute jedina je izrađena od jednog komada kamena. Ona također jedina ima krunište u formi trokutnog zabata s akroterijima i *focus* za izlivanje žrtve ljevanice. Prva je karakteristika važan kronološki reper, jer se pokazuje da je u tom dijelu na izgled are utjecala radionička praksa u izradi drugih tipova spomenika, u ovom slučaju stela. Zabat, naime, ima sve odlike malih profiliranih stela izrađivanih tijekom kasnijeg 2. i 3. stoljeća po Kristu. Tipološki ara pripada tipu s ravnim tijelom (*Altartyp/Altäre mit glattem Schaft*), odnosno arama kojima je srednji dio formiran poput ravnoga, ničim raščlanjenoga postamenta (*postamentförmige Altäre* ili tzv. *Postamentgrundform*).³⁴ To je zapravo najčešći tip are, ali među skupinom malih obrednih ara, kojima uz posvetni natpis, na bočnim stranama, često bivaju pridodani i neki prikazi u reljefu.³⁵ Nadgrobne are ovoga tipa daleko su rjeđe i čini se da ne datiraju prije početka 2. st.³⁶

³¹ Najraniji primjerak je ara Marka Titija, vojnika 7. legije, iz 30-ih ili ranih 40-ih godina 1. st.: N. CAMBI, 2002a, 124, sl. 26. Nešto je mlađa ara G. Vatinija Kapitona, vojnika iste jedinice.

³² Usp. bilj. 13.

³³ Za sve navedene kriterije datiranja usp. bilj. 29.

³⁴ Izraz prvi upotrebljava H. GABELMANN, 1973, 18 i d. Razrada: H. GABELMANN, 1977, 205 i d. Prihvaćaju ga D. DEXHEIMER, 1998, 9 i d. i I. SPILIOPOULOU–DONDERER, 2002, 7 i d.

³⁵ Takve je izrade npr. ara Libera Patera iz Aserije. Usporedi ovdje I. Jadrić, str. 58, sl. 2.

³⁶ Usp. aru M. Ulpija Veratija iz Salone: N. CAMBI, 2002, 129, sl. 52. Istom tipu pripadaju i are Kvinta Emilija Rufa i L. Publicija Trofima, koje su iz podmakloga 2. st.

Kruništa su sačuvana na dvjema aserijatskim arama. Na Priscinovoj je ono klasične izvedbe s pulvinarom, a na ari Rubrije Restute oblika trokutnog zabata s akroterijima. Ostalim arama kruništa su možda još uvijek uzidana u kasnoantičkom zidu, kuli i kontraforima, o čemu će niže biti riječi.

Svi tipološki oblici u kojima se pojavljuju aserijatske nadgrobne are unijeti su direktno s prostora Apeninskog poluotoka, kao, uostalom, i sam tip spomenika. Tu je činjenicu za ovu prigodu bespredmetno dokazivati i argumentirati pojedinačnim spomenicima. Bit će dovoljno kazati da su u trenutku pojave na našim prostorima, u Rimu ili sjevernoj Italiji to već duže vremena popularne forme nadgrobne, ali i kultne plastike.

Ako se are izrađivane u Aseriji kronološki koreliraju s tzv. liburnskim cipusima ili monumentalnim stelama, od kojih mnoge nose i portrete pokojnika, može se zaključiti da se one javljaju kao posljednja u nizu formi rimske sepulkralne plastike 1 st., koliko se danas može prosuditi najranije tijekom razdoblja Flavijevaca. To je s jedne strane i očekivano, ali je zaostatak u odnosu na jednu Salonu, gdje se are javljaju već od Tiberijeva doba, ipak prevelik. Moguće je da razloge treba tražiti u popularnosti i ukorijenjenosti liburnskih cipusa i stela. Kanoniziranje ove vrste kamene plastike pada, čini se, u sredinu 2. st., kada je čak moguće govoriti o serijskoj produkciji. O tome s jedne strane govore gotovo identični gabariti ara G. Ticija Priscina i T. Pletorija Postumina, a s druge strane kanonsko oblikovanje neko-

Sl. 11. Kruništa are unutar strukture prizidane kasnoantičke kule
Fig. 11. Crown of the ara within the structure of the late Roman turret

liko primjeraka kruništa: na jednom je kraju *cyma recta*, na drugome *cyma reversa*, a u sredini *torus* flankiran s dvije fascije. Koliko se zasad može prosuditi, velike kompozitne nadgrobne are nisu nadživjele 2. st.

* *

Nemoguće je ne osvrnuti se na kontekst u kojem je pronađeno tri od pet aserijatskih ara, kontekst koji je više nego indikativan.

Naime, tri prvospomenute are pronađene su unutar strukture kasnoantičkoga obrambenog predzida, u funkciji običnoga građevnog materijala. Priscinova je ara bila samo rastavljena na sastavne dijelove, po svoj prilici i Klementova, dok je Prokulovoj ari, zasigurno zbog većih gabarita, središnji kvader

Sl. 12. Krunište postavljeno ispod kvadera Priscinove are
Fig. 12. Crown put under the quadra of the ara of Priscinus

očito bio razbijen na tri ili četiri dijela, a vjerojatno i baza i krunište, koji nisu pronađeni ili pak nisu prepoznati. Vrijeme izmještanja triju spomenika iz njihova izvornog konteksta, na nekropoli Aserije, prema tome je vrijeme gradnje kasnoantičkoga zida. Tada su mnogi spomenici poganskoga razdoblja jednostavno pobrani s nekropole i ugrađeni u strukturu od životne važnosti za grad.³⁷ Sličnu je sudbinu doživjela i ara T. Pletorija Postumina. Dio njezina središnjeg kvadera poslužio je kao poklopnica kasnoantičkoga groba, a što se dogodilo s drugim njezinim dijelovima, nije poznato. U vezi s tim pitanjem indikativan je slučaj s arom G. Ticija Priscina. Iako je pri prvoj objavi oprezno predstavljena mogućnost da su pronađeni svi njezini sastavni dijelovi, taj je oprez bio opravdan jedino kada je riječ o prepoznavanju baze. Očito je da krunište savršeno naliježe na središnji kvader i da je sigurno riječ o dijelovima istoga spomenika. Na tragu ovoga primjera opravdano je pomišljati da se i dijelovi barem još dviju ara – Prokulove i Postuminove – nalaze ugrađeni negdje unutar kasnoantičkoga zida, samo nisu vidljivi ili nisu prepoznati.

I uistinu, na više se mjesta na vanjskomu licu kasnoantičkoga obrambenog zida uočavaju komadi kamene plastike koji po svojim karakteristikama i izradbi sigurno ili vrlo vjerojatno pripadaju nadgrobnim ili eventualno obrednim arama. Jedno je od takvih mjesta prizidana kasnoantička kula na potezu od Trajanovih vrata prema jugozapadnom ulazu. Na sjevernom licu kule, odmah uz stari bunjasti gradski zid, ugrađeno je krunište jedne are /Sl. 11/, koje je – ako ga zamislimo u obrnutom položaju – identično kruništu danas postavljenom ispod kvadera Priscinove are /Sl. 12/.³⁸

³⁷ I. FADIĆ, 2003, 21 i d.

³⁸ Crtež kule s ugrađenim spolijima: I. FADIĆ, 2001a, 56 i d., sl. 3.

Sl. 13. Krunište are unutar strukture kasnoantičkoga obrambenog zida
 Fig. 13. Crown of the ara within the structure of the late Roman defensive wall

Sl. 14. Baza ili krunište are unutar strukture kasnoantičkoga obrambenog zida
 Fig. 14. Base or the crown of the ara within the structure of the late Roman defensive wall

Profilaciju toga kruništa čine obrnuta *cyma reversa*, zatim poluobli profil (*torus*), jedna manja traka, potom slijedi *cyma recta*, i konačno visoka ravna traka. Najveća je širina spomenika 100 cm, debljina 92 cm, dok visina iznosi 40 cm. Da je sigurno riječ o kruništu, svjedoči četvrtasti istak kakav se javlja i na nekim saloni-tanskim arama.

Na donjoj stranici kruništa u kuli primjećuje se oveće udubljenje u koje se očito umetao i olovom zalijevao željezni klin, kojim se krunište spajalo sa središnjim kvaderom are. Izmjerena širina kruništa je 84 cm, a ukupna visina 34 cm, od čega na istak otpada 11 cm. To su za 10-ak centimetara manje dimenzije od onih s kruništa ispod Priscinove are. Ispod

Sl. 15. Dijelovi ara unutar strukture prvoga kasnoantičkoga kontrafora

Fig. 15. Fragments of arae within the structure of the first late Roman buttress

Sl. 16. Krunište are unutar strukture prvoga kasnoantičkoga kontrafora
 Fig. 16. Crown of the ara within the structure of the first late Roman buttress

Sl. 17. Dio are unutar strukture prvoga kasnoantičkoga kontrafora
 Fig. 17. Fragment of the ara within the structure of the first late Roman buttress

i s desne strane kruništa uzidana su još tri oveća kamena bloka na kojima su primjetni tragovi fine klesarske zubače. Pripadaju li ti komadi tijelu (kvaderu) are? Ta mogućnost svakako postoji i trebalo bi je provjeriti.

Sljedeće mjesto na kojem je kao spolij uzidan dio are, nalazi se 10-ak metara sjevernije u produžetku kasnoantičkoga zida /Sl. 13/. I ovaj je put riječ o kruništu are, koje lako prepoznamo po pulvinu. Krunište je u strukturu zida, čini se, umetnuto svojom lijevom bočnom stranom, tako da je vidljiva desna bočna strana. Pulvin je jednostavne izrade, bez lišća, ali se nazire središnji *balteus*. Zasižno je ležao na ravnoj traci, koja je međutim u cijelosti otučena. Ispod je vjerojatno bila izrađena *cyma recta* i jedna manja traka, koji su otučeni, dok su poluobli profil, još jedna manja traka i *cyma reversa* i danas vidljivi. Najveća je širina kruništa 86 cm, a visina 35 cm.

Za razliku od prethodnih, pripadnost četvrtog spolija širine 91 cm i visine 27 cm nije moguće sa sigurnošću odrediti, iako je opet riječ o kruništu ili o bazi are /Sl. 14/.

Ovaj pregled završavamo spolijima koji su uzidani u prvi kontrafor sjevernije od Trajanovih vrata /Sl. 15/. Jedan je uzidan na spoju zapadnoga i južnoga lica kontrafora, a drugi na spoju zapadnoga i sjevernoga lica. Prvome je duljina (izvorno širina) 100 cm, širina (izvorno debljina) 85 cm, a visina 33 cm, dok drugome iste stranice mjere 83 cm, 58 cm, odnosno 26 cm; to znači da nije riječ o dijelovima istoga spomenika. Ako je suditi po ranije spomenutim primjerima kruništa s četvrtastim istakom, prvi bi trebalo prepoznati kao pravilno uzidano krunište are /Sl. 16/. Ovaj je put istak, koji se nazire kroz otvor u strukturi zida, ipak nešto malo viši i kao da je raščlanjen u dvije trake, no nema tragova koji bi upućivali da je riječ o pulvinu. Ostali je dio spomenika inače raščlanjen na način koji smo već vidjeli: na širem je kraju obrnuta *cyma recta*, na užemu obrnuta *cyma reversa*, a u sredini je *torus* flankiran dvjema manjim trakama. I za drugi je spolij pripadnost ari neupitna, ali je raščlanjen profilima koje u tom odnosu još nismo imali prilike vidjeti: visoku ravnu traku smjenjuje manja prijelazna traka, a zatim slijede dva obrnuto postavljena profila u obliku slova S (*cyma recta*) /Sl. 17/. Vjerojatno je riječ o bazi.

Sva navedena mjesta na kojima su uzidani dijelovi aserijatskih ara ili drugi spoliji ranoantičke provenijencije valjalo bi svakako pomno pretresti, a spolije po potrebi izmjestiti i zamijeniti kopijama. Zatim bi dimenzije i karakter dekoracije svakoga od njih trebalo usporediti s kvaderima kojima su ti isti dijelovi «izgubljeni». Nema sumnje da bi se na taj način otvorila mnoga pitanja, ali i došlo do novih vrijednih spoznaja.

Literatura:

- ALFÖLDY, G., 1969. – G. Alföldy *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- BOSCHUNG, D., 1987. – D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Acta Bernensia, Band X, Bern.
- BULIĆ, F., 1903. – F. Bulić, Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell'antica Salona, *BASD*, 26, 3-9.
- CAMBI, N., 1980. – N. Cambi, Antička Naronu – urbanistička topografija i kulturni profil grada, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković 4. -7. X. 1977, *Izdanja HAD-a*, 5, Split, 127-154.
- CAMBI, N., 1986. – N. Cambi, Salona i njene nekropole, *RFFZd*, 25 (12) /1985-86, 61-108.
- CAMBI, N., 1988. – N. Cambi, Naronu u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma "Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi"*, Sarajevo, 6. -7. oktobar 1988, 39-56.
- CAMBI, N., RAPANIĆ Ž., 1979. – N. Cambi, Ž. Rapanić, Ara Lucija Granija Proklina, *VAHD*, 72-73, 1979, 93-107.
- CAMBI, N., 2002. – N. Cambi, Kiparstvo, *Longae Saloniae*, I, Split, 117-174.
- CAMBI, N., 2002a. – N. Cambi, *Antika*, Zagreb.
- DELONGA, V., 1997. – V. Delonga, Lepuri od kamenog doba do Turaka, *Lepuri. Stanovništvo i kulturnopovijesni spomenici*, Lepuri.
- DEXHEIMER, D., 1998. – D. Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulchralkunst der römischen Kaiserzeit*, BAR series 741, Oxford.
- FADIĆ, I., 2001. – I. Fadić, Priscinus – edil i duovir Aserije, *Diadora*, 20, 157-176.
- FADIĆ, I., 2001a. – I. Fadić, Asseria u svjetlu novih istraživanja, *Obavijesti HAD-a*, XXXIII/2001, br. 2, 55-61.
- FADIĆ, I., 2003. – I. Fadić, *Asseria: 5 godina istraživanja (1998. -2002.) = Asseria: 5 years of excavations (1998. -2002.) = 5 Forschungsjahre (1998. -2002.)*, Zadar.
- FADIĆ, I., 2004. – I. Fadić, Novi epigrafski spomenici iz Aserije i Lepura, *Asseria* 2, Zadar, 73-103.

- GABELMANN, H., 1972. – H. Gabelmann, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, *BJb*, 172, 65-139.
- GABELMANN, H., 1973. – H. Gabelmann, *Die Werkstattgruppen der oberitalischen Sarkophage*.
- GABELMANN, H., 1977. – H. Gabelmann, Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen, *BJb*, 177, 199-244.
- GLAVIČIĆ, M., 2003. – M. Glavičić, Tri nova nadgrobna natpisa iz Aserije, *Asseria* 1, 71-95.
- LIEBL, H., WILBERG, W., 1908. – H. Liebl, W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, 11, Beč, 17-88.
- MILETIĆ, Ž., 2003. – Ž. Miletić, Territorium Asseriae, *Histria Antiqua*, 11, Pula, 409-416.
- SPILIOPOULOU, I., DONDERER, 2002. – I. Spiliopoulou, Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens*, Mannheim – Möhnesee.
- SERGEJEVSKI, D., 1948. – D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *Glasnik zemaljskog muzeja*, n. s., 3, Sarajevo, 167-188.